

Márfai Molnár László

A történelem fikcionalitása avagy a tudás alakzatainak paradoxonjai

Bevezetés: a kétségbevétel eljárásai

Már önmagában paradoxon, ha a módszert abszolutizáló modern gondolkodásról kívülről szólni próbál hang önnön módszeréről kívánna beszélni. Ha mégis megteszi, olyan kortársakat idézhet, mint Antoine Compagnon: „Az egyetlen következetes elmélet az, amely elfogadja önmaga megkérdőjelezését, saját beszédének vitathatóságát.”¹ Mindezzel Compagnon visszautal Barthes-ra és rajta túl Vicóra, aminek nyomán a szellemi tevékenységet *doxa* és *paradoxon* küzdelmének, az értelem mozgását pedig egyfajta spirális folyamatnak tekinthetjük.

A középkor szellemisségében az *ars*, többes számban *artes* szó egyaránt jelentett tudományt és művészetet. Ez a kettős értelem a modern tudományosság eszméihez szokott ember számára különösnek hat, esetleg elkényvel a korabeli szókinccs szűkösségének, pontatlanságának. Pedig úgy vélem, nem erről van szó, hanem a középkori latinság beszélői nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a tudomány egyfajta sajátos alkotásmód, művészi és életgyakorlat egyben. Ennek rendszerezett formája az *Artes liberales*, amely egyaránt jelent hét szabad tudományt és hét szabad művészetet. Ezen belül harmonikusan kapcsolódtak össze a *trivium* és a *quadrivium*, a nyelvten, szónoklásban és dialektika, illetve a számten, zene, csillagászat, mértan alakzatai. A modern tudat számára így már az is paradoxnak tűnhet, hogy a *poéticitás* jó ideig nem hiba, hanem erény volt a tanult ember számára.

Ugy tűnik, ebben a vonatkozásban is megtettünk egy kört, vagy odébb jutottunk egy spirálvonal mentén. Ami erény volt, jó ideig hibának számított, és most újra erénnyé kezd válni az alakzatokban beszélés, miközben nem függetleníthetjük magunkat a modernségtudat következményeitől sem. Ahogy Johannes Anderegg fogalmaz vonatkozó tanulmányában: „A nyelv poéticitása – ahogy azt itt szemügyre vesszük – nem implikálja a nyelven kívüli valóságtól való függetlenséget, és ha a poétikus nyelvhasználat olyan tapasztalást tesz lehetővé, amelyet esztétikainak nevezhetünk, akkor ez a tapasztalás nem a nyelvhasználat referencializálhatóságának felfüggesztésén alapszik.”² Tehát a tudományos beszéd sem más, mint a fikció egy sajátos formája, amelynek egyes szerzők és olvasók referencialitást tulajdonítanak. A másik oldalról, Anderegg nyomán világossá válik, a referencialitással rendelkező szövegek

1 Antoine Compagnon: *Az elmélet démona* (ford. Jeney Éva), Kalligram, Pozsony, 2006, 300.

2 Johannes Anderegg: Fikcionalitás és esztétikum, in: *Narratívák 2.* (szerk. Thomka Beáta) Kijarat, Budapest, 1998, 53.

területéről sem zárható ki a poétikus nyelvhasználat. Vagyis fikcionalitás és poétikus beszéd nem feltétlenül tartozik össze abban az értelemben, hogy csak a szűkebb értelemben vett fikció, tehát a referencialitás előbb említett felüggesztése lehetne poétikus, ennél fogva esztétikai minőségek, vagy inkább tapasztalatok hordozója. Továbbgondolva mindezt, a tudományosnak nevezett szövegek esetén is feltételezhetjük a poéticitás meglétét, és ennek nyomán a poétikai elemzés ezekre való kiterjesztését.

A retorika mint episztemológia

A huszadik század elejétől számítható „linguistic turn” az eredeti, nyelvelméleti, ismeretelméleti, szemiotikai területről az évtizedek során fokozatosan áttért a humán tudományok egyre szélesebb körére, és a huszadik század utolsó harmadában elérte a történettudomány és kulturális antropológia sokáig kételymentesen szemlélt nyelvvezetét, nyelvhasználatát, annak alkalmazásának és létrehozásának – mint kiderült – korántsem oly magától értetődő módzatait is. A múlt és a jelen társadalmi eseményeinek, ezek értelmének rögzítésére, feltárására hivatott diszciplínák nyelvi intranszparenciájának felismerése végleg eloszlatta azt a kora újkori naiv tévhitet, hogy a történelemtől szóló beszéden keresztül maga a szóba hozott valóság jelenik meg. Kiderült, hogy a történettudomány és az antropológia nem csupán rá van utalva a nyelvre, hanem a nyelvhasználat bizonyos módjai jellemzik és meg is határozzák őket. Rajtuk keresztül nem a tények, a valóság, hanem az erről szőtt elbeszélés egy módja lép működésbe. Az említett társadalomtudományok narratív jellegének felismerése azonban további kérdéseket ébreszt az elismerés tényén túl. A továbbiakban e szerteágazó problémakörnek csupán egyetlen – bár azonnal többfelé irányuló – vonatkozását szeretném megvizsgálni, tekintettel a vonatkozó kérdéscsoportnak már alapfogalmainál is vitát gerjesztő, többszörösen egymásba ágyazott gondolati kihívásaira, melynek tárgyalása jóval átfogóbb keretet igényelne.

A történelem narratív jellegének elismerése két kérdést vet fel: az egyik arra vonatkozik, hogy az ilyenformán felfogott történelem és az események, tények, történetek világa milyen viszonylatban áll egymással? A másik kérdés pedig az elbeszélésként kezelt történelem és a hagyományosan így értett irodalmi epika viszonyát érinti, azaz: van-e megfogható különbség az egyformán elbeszélő történelem és irodalom között, a közös elbeszélő jelleg révén eltűnik-e a különbség a korábbi nézet szerint igazságról, tényekről szóló történelem és a fiktívről beszélő irodalom között?

A két kérdés természetesen összefügg egymással, hiszen a történelem és a „valóság” jellegének vizsgálata narratív szempontból kihatással van a másik kérdésre adható válaszra is. Alapvetően kétféle nézet látszik kikristályosodni a narratív jellegűként elismert történeti beszéd és tárgyának viszonylatában. Az egyik nézetcsoporthoz szerint csak a történeti elbeszélés narratív, az életvilág nem rendelkezik ezzel a vonással, vagyis eszerint diszkontinuitás áll fenn köztük között, nincs folytonosság narratív szempontból a tudományos szöveg és az élet között. A másik álláspont azt vallja, hogy a társadalomtudományi elbeszélés és az élet is egyformán narratív szerkezetű, nincsenek „nyers” élettények, az élet már eleve megformált, azaz kontinuitás, folytonosság/azonosság van a tudományos szöveg és az élet között.

Az első nézet alapján a történelem szövegei az irodalomhoz közelítenek (a történelmet maga a történész „költi”, konstruálja), így további, megoldásra váró kérdésként merül fel, hogy ezek után mi alapján lehet megkülönböztetni a történelmi és az irodalmi szövegeket? A második nézet nyomán felvetődő probléma: ha az élet általában és egészében narratív természetű, mi alapján lehet elkülöníteni a történelmi, antropológiai stb. elbeszéléseket a mindennapi életétől?

Az elsőként említett felfogásmód képviselői többek között a történettudományban Hayden White, az antropológiában Paul Atkinson. Ez utóbbi szerző szerint a narratívák által létrehozott „rend és az értékelő konnotációk nem a világban találhatóak, nem annak valami belső, lényegi vonásából következnek. A történetmondás, az írás és az olvasás konvencióin keresztül alkotjuk meg azokat.”³ White úgy véli, „a történelmi események, ha egy történet lehetséges elemeiként fogjuk fel őket, értéksemlegesek.”⁴ A szerző szerint az így felfogott történelmi eseménysor számos „különböző módon cselekményesíthető, hogy különböző értelmezéseket adhassunk nekik, és különböző jelentéssel ruházhassuk fel őket.”⁵ White felfogása alapján különböző típusú cselekményszerkezetek állnak rendelkezésre, amelyekkel a tényeket kódolni lehet. Az események ilyen konfigurációs típusainak egy része a történész számára megadja azt a lehetőséget, hogy a rendelkezésére álló elemeket értelmes történetté szervezze. A szerző a történészi alkotásmódot az irodalmi felé közelíti, és az elbeszélés poétikai kategóriái szerint értelmezi, elsősorban Northrop Frye-nak az irodalmi formákat, műfajokat, hangnemeket, történetmódokat az archetípusok alapján strukturáló elméletére támaszkodva, melyet a kanadai irodalomtudós *A kritika anatómiája* (1957) című tanulmánykötetében összegzett.

White szerint a folyamat nem önkényes, mert az események adott csoportját vizsgálva a történész érzékelni kezdi, hogy azok milyen *lehetséges* történetformát ölthetnek. A frye-i értelemben vett archetipikus struktúrák száma pedig korlátozott. E koncepció szerint ez a fajta narrativizálás az alapja mind a történész, mind az olvasó részéről az események megértésének. „Az események ismertté válnak, de nem a részletek, hanem a funkció szempontjából: egy ismert konfiguráció elemeivé alakulnak. Az teszi őket érthetővé, hogy annak a cselekményszerkezetnek a kategóriáiba foglalják őket, ahol egy meghatározott típusú történetként vannak kódolva.”⁶ White-nál a történész általi cselekményesítés az olvasónak szóló jelentésadás gesztusát képezi, amelyet ő párhuzamba állít a személyes élettörténet kiképződésével, illetve annak zavarai és ezek elhárításának módjával, melynek lényege, hogy a lelki beteg az orvos segítségével új jelentést ad egy újraszótt narratíva mentén az eseményeknek, így válik lehetővé, hogy megváltozzon fontosságuk az életégesz szempontjából.

3 Paul Atkinson: A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja, in: *Narratívák 3.* (szerk: N. Kovács Tímea), Kijárat, Budapest, 1999, 122.

4 Hayden White: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás, in uő: *A történelem terhe*, Osiris, Budapest, 1997, 74.

5 i.m. 75.

6 i.m. 78.

Ebben a koncepcióban a történelmi narratívák nemcsak események és folyamatok modelljei, hanem metaforikus természetűek, amely révén „a történelmi narratíva *szimbólumok komplex rendszere*, amely irányt mutat nekünk, hogy megtaláljuk az események szerkezetének az irodalmi hagyományban rejlő *ikonját*.⁷ White itt az ikon kifejezést Ch. S. Peirce nyelvfilozófiájának megfelelő jelentésben használja, és úgy véli, az ikon révén válasz kapható arra, minek a reprezentációi a történelmi reprezentációk. A narratíva eszerint úgy írja le a történelmi eseményeket, hogy „együttal közli az olvasóval, *mit tekintsen az események ikonjának*, aminek alapján »ismertté« teheti azokat.⁸ Azonban White nem csupán Peirce fogalmainak alkalmazási kísérletével próbál szemiotikai elemeket beépíteni koncepciójába, hanem akkor is, amikor az eseményváz-komponensek szintaktikailag strukturált sorozatait elemzi, megállapítva, hogy két lehetséges végpont adódik cselekményszerkezetek létrehozásakor. Az egyik esetben a *kezdeti* eseményt ruházza fel a meghatározó tényező státusával, az így strukturizált cselekménysor a *determinisztikus* alkotás (pl. Rousseau: *Második Értekezés*, Marx: *Kommunista kiáltvány*, Freud: *Totem és tabu*). A másik esetben a sorozat *utolsó* elemét éri ez a megtiszteltetés – ez esetben *eszkatologikus* vagy *apokaliptikus* típushoz jutunk (pl. Szent Ágoston: *Isten városáról*, Hegel: *Történelemfilozófia*). A kettő között helyezkednek el a történelmi munkák különböző változatai, a maguk jellegzetes „fikciós” cselekményszerkezetével (pl. tragédia, komédia, románc, szatíra), hogy meglegyen az érthető forma és a felismerhető jelentés.

White nézete, hogy a történelemnek nincs általánosan elfogadott nyelvezete. A történelmi beszéd a nyelv *figuratív technikáját* alkalmazza mondanivalója kódolására, a kommunikációra. Ebből következően már az események *leírását* is meghatározza a nyelvben uralkodó figuratív forma (*metafora*, *metonímia*, *szinekdoché*, *írónia*), mielőtt felépítené magát a narratívát. A narratívának az értelmező ereje pedig a korábban kódolt eseménycsoport destrukturelizálása és egy másik mód szerinti újrakódolás közötti *kontrasztból* fakad. Erre példa Edmund Burke értelmezése a francia forradalomról, amely a groteszket ironikus formában kódolja.

Mindezek nyomán levonható az a következtetés, hogy a narratíva szerkezte, az összefüggés aspektusa (hogy mi a kezdeti és a végső állapot) szintén a modalitástól függ. A történelmi szöveg szervezőelve, értelmező technikája eszerint nem különbözik az irodalmiétól. A mindkettőt átható frye-i archetipikus struktúrák együtt: *modell*, *jel*, *szintaktikai viszony*, *figurativitás*, *kontraszt*. A megformált beszéd ezek nyomán nemhogy a valóság elfedésére szolgálna, ahogy azt a klasszikus modernségben sokan vélték, miszerint a retorikai elemek afféle ékítmények lennének, melyeket inkább elhagyni szükséges, ha történelmi tudásra törekszünk. Sőt, éppen fordítva van, a történelmi beszéd maga alakzatokból épül föl, és jelentését is csak ez által nyerheti el. *A történelmi narratíva paradoxonja, hogy retorikai jellege episztemológiai funkcióval rendelkezik.*⁹

7 i.m. 82.

8 u.o.

9 Syed Farid Alatas: A társadalomtudományok gyarmatosítása és a tudományos függőség struktúrája, *Replika*, 38. 1999. december, 174. ill. Robert L. Scott: On Viewing Rhetoric as Epistemic, *Central States Speech Journal*, 1967, 18. 9-16.

A történeti narratíva esztétikai funkcionálitása

A modernség fenntartja a történelem önértékét, azaz értelmét immanens módon fogja föl. Ez a mozzanat talán a legteljesebben a hegeli történelemfilozófiában teljesedik be, amelynek közvetett és közvetlen hatásai a rá következő kétszáz évben az egész modern világban érvényesültek. A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, a hegeli dialektikában a történelem az emberiség felől nézve abszolút önérték, megőrződik immanenciája, míg a Szellem felől értelme transzcendens lesz. Hiszen önmegismerésének eszköze, mely véget ér, ha a Szellem eléri célját, önmagára ismer benne, és megszüntetve-megőrzi az Abszolút Tudásban. Ennek nyomán viszont a modernség ideje egyre inkább paradox jelleget ölt, miközben tételezi a saját előrehaladását: az idő szerkezetét először hallatlanul kitágítja mind a jövő, mind a múlt irányába, hiszen így az idő mindkét esetben a végtelenbe vezet. Az így kitágított idő azonban önmagát számolja fel, hiszen a végtelenbe vesző kezdő- és végpontja paradoxon, amely így viszont a jelen pillanatszerűségét fokozza fel rendkívüli jelentőségűvé. A pillanatszerű jelen a maga kiterjedés nélküliségével viszont újabb ellentmondást jelent, amely egyrészt a jelen kiterjedéstől való megfosztottságához, másrészt ennek valamiféle síkszerű dimenzióba való préselődéséhez, „besűrűsödéséhez”, „befagyásához” vezet.

A huszadik század utolsó harmadának története többek között ezért is a modern történelemfogalom lassú, de biztos bomlásának története, hogy az egységes, lineáris, cél felé tartó, értelmét önmagában hordozó történelem eszméjét felváltta a történelem elbeszélte jellegének vizsgálata, ahol maga az elbeszélés módja teremti annak formáját és jelentését.

A történeti narratíva által értelmezett időtapasztalás értelemalakzatai ez esetben olyan módozatokban jelennek meg, amelyek a címzettek számára a cselekvés- és identitásképződés nyelvi fajtái is egyben. Az így megformált történeti tudás hatásának ez a vonatkozása tehát arra épít, hogy olyan nyelvet hoz mozgásba, mely a befogadók számára már ismert az időtapasztalással kapcsolatos beállítottságok, időértelmezési minták kapcsán. A történelmi elbeszélés hatásának lényege, hogy a múlt bármely részéről szólhat, de a hallgatóságnak úgy kell éreznie, hogy ezt a kor nyelvén teszi.

Véleményem szerint a társadalomtudományok narratíváinak – akármelyik álláspontot vesszük is figyelembe – a *kommunikatív jellege funkcionális természetű*. Kant nyomán azt mondhatjuk, hogy az ízlés (az ítéelőerő gyakorlása) feltétele a befogadó belső szabadsága. „Az ízlés lehetővé teszi mintegy az erőszakos ugrás nélküli átmenetet az érzéki ingertől a habituális morális érdekhez, amennyiben a képzelőerőt úgy jeleníti meg, mint amely szabadságában is az értelem számára célszerű módon határozódhat meg, és megtanít arra, hogy az érzékek tárgyai felett vonzó érzéki inger nélkül is szabad tetszést leljünk.”¹⁰ Így a történelmi narratíva *megformáltsága* egyben e narratíva kommunikatív értelemben vett *funkcionálitása* is. A tudományosság tehát – ahogy fentebb már megállapítottuk – *hatást* fejt ki a gyakorlatot irányító *szándékokra*,

10 Immanuel Kant: *Az ítéelőerő kritikája*. 59. §. Az esztétikai ítéelőerő dialektikája (ford. Papp Zoltán), Ictus Kiadó, h.n., é.n., 286.

Márfai Molnár László

kihát a *cselekvésre*, az *elbeszélt múlt* pedig a narratíva által az élet részévé válik.

Ennek nyomán újabb paradoxon fogalmazható meg: a történelem nem más, mint az esztétika morális funkciója.

Az információ a tudás akadályja

A modern történelmi emlékezet több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza, tulajdonképpen azonos a modern szubjektum történelmi tudatával. Létrejöttette lehetővé a humán diszciplínák történelmi változatának megszületését, azóta lehetséges művészettörténet, politika- és gazdaságtörténet, tudománytörténet és természetesen magának a történettudománynak számtalan ágazata. Ugyanakkor egy évszázad sem telt el, már Nietzsche észrevételezte *A történelem hasznáról és káráról* című művében, hogy a történelem a modern ember számára nemcsak létezésének dimenzióit nyitotta ki újabb irányokba, hanem egyre súlyosabb terhet is akasztott a nyakába a történelem mint emlékezet állandó gyarapodása révén. Akkoriban, amikor Nietzsche vonatkozó sorait írta, még nagyon kevesen sejtették Európában, hogy a historikus tudatnak ez a súlya két fontos vonatkozásban is szinte megoldhatatlan dilemma elé állítja a huszadik század végének modern emberét.

Az egyik probléma magából a történelem eseményjellegéből fakad: az ezredfordulóról visszatekintve az előző század az eddigi historikum talán legkatasztrófálisabb évszázada volt. A világháborúk és az őket kísérő népiirtások, valamint a közénk eső „békeévek” átfogó gazdasági és politikai válságai, korábban elképzelhetetlen elnyomást megtestesítő diktatúrák sora tízmilliók halálával – ez képezi a huszadik század egyik arcát. Megmagyarázni persze sok mindent lehet ezekből, megérteni talán annál kevesebbet.

A megértés vonatkozásában adódik a másik, nem kevésbé fontos probléma: a huszadik század második felében exponenciális növekedést mutató információs robbanás napjainkra egyesek számára kész tényné tette, hogy információs társadalomban élünk. Az információnak ez a korábban ismeretlen jelentősége a mindennapi életben azonban annak túltengését is jelenti. Túlinformált társadalomban élünk, ahol már nem az információhoz való hozzájutás a probléma, hanem annak szelektálása, egyáltalán, annak eldöntése, mi is a valódi információ, minek van valóban tájékoztató értéke. Nem szándékom most annak részleteire kitérni, miféle újabb iparágakat, szakértők légióját termelte ki ez a folyamat, inkább arra kívánok utalni, a történelem számára is korábban nem ismert veszélyt rejt ez a túlinformatizáltság. Ugyanis az adatoknak ez a túltengése nemcsak megszürésének gondjával jár, hanem egyúttal veszélyt rejt az eleven emlékezet számára, amennyiben fokozza a felejtés esélyét.

A felejtés azonban nem működési hiba, hanem inkább szükségszerű kísérője az emlékezetnek. Ahogy Harald Weinrich írja, emlékezet és felejtés kényes egyensúlya teszi kézzelfoghatóvá az eliramló időt.¹¹ Ebből is adódik a tudásátadás egyik fontos feladata: a felejtés szerepére és veszélyére tanítani.

11 Harald Weinrich: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*, Atlantisz, Budapest, 2002, 299.

Különösen a humán tudományok sajátossága, hogy míg a természettudomány újabb alakzatai mintegy maguktól érvénytelenítik korábbi igazságait, addig a humán tudásban ez az avulás nem következik be, ami újabb, az nem szükségszerűen jobb és pontosabb a réginél. Descartes nem érvényteleníti Platón, Heidegger bölcselése nem cáfolja Kierkegaard gondolatait. Inkább arról a hermeneutikai sajátosságról van szó, hogy az ismételt olvasás újabb jelentőséggel ruházhatja fel a már jól ismert szövegeket is. Másik vonása a megértő tevékenységnek, hogy „végső soron kutatás tárgyává válhat bármikor bármi, a legemelkedettebb téma csakúgy, mint a legközönségesebb – még a felejtés is. A szóban forgó tudományágaknak épp ezért mindig készen kell állniuk a váratlan befogadására. Nem tehetik meg – bármily hasznos volna is –, hogy könnyítsenek az emlékezet poggyászán, s hogy ekként könnyű léptekkel fussanak előre. Más szóval: a szellem- és társadalomtudományok nem művelhetők a kellemetlen meglepetésekkel szemben biztonságot nyújtó történelmi tapasztalat nélkül.”

Ebből fakad a humán tudás újabb paradoxonja: a tudás akadály a információ.

Az értelmezés paradoxonjai Közép- és Kelet-Európa példáján

A történelem megértésére való ráutaltságunk szükségszerű. Ugyanakkor jól látható, hogy az értés gondját nem a történelmi értelemben vett tér- és időbeli távolság okozza, hiszen saját térségünk közelmúltbéli történelmére sincs napjainkban elfogadható magyarázat. Mindmáig vita tárgyát képezi a térségre vonatkozó társadalomtudományi kutatásokban, hogy a közép- és kelet-európai régió államai, társadalmi az előző évtizedekben átmentek-e a modernizáció folyamatán, még ha annak valamilyen sajátos változatát élték is át, vagy ellenkezőleg, a kommunista diktatúrák ezeket a társadalmakat lényegi vonásaikat illetően a negyvenes évekbeli állapotukban konzerválták.

Az első álláspont szerint például „a hidegháború alatt társadalmi-gazdasági forradalom alakította át a térséget. A városi, ipari – sőt most már posztindusztriális – társadalomra való, létfontosságú átmenet mélyreható változásokot hozott magával a mindennapi élet jellegében, új erőpróbák elé állította az egyes országok politikai elitjét.”¹² Ennek megfelelően ez a megközelítés a térségbeli és európai integráció lehetőségeit és előnyeit valószínűsíti: „A hidegháború befejeztével a Balkán részt vállalhat egy másfajta Európában, amelynek értékrendjét olyan meghatározó jelentőségű nemzetközi intézmények hozzák, mint például az Európai Unió, a NATO, és az EBEÉ/EBESZ. Geopolitikailag is átformálódott, mert országai ma középpontjába kerültek annak a jócskán kitágult piacnak, amely magában foglalja a Fekete-tengert, a volt Szovjetuniót és Közép-Ázsiát, ez pedig az Oszmán Birodalom összeomlása óta nem tapasztalt, hatalmas üzleti lehetőségeket kínál.”¹³

Az idézett gondolatmenet, melynek konklúziója a már meglévő és új integrációk kínálta új együttműködés és fejlődés a térség társadalmi számára, jól láthatóan azon a feltevésen alapszik, hogy a régióban a modernizáció – még

12 Mark Mazower: *A Balkán*, Európa, Budapest, 2004, 207.

13 i.m. 207-208.

ha erőltetett ütemben, felülről kikényszerített módon történt is meg, de – végbement. Ezzel szembeállítható az a másik gondolatmenet, amely az elmúlt fél évszázad eseményeit, kísérleteit éppen ellenkezőleg értékeli: „Csak kevés országnak, a történelem néhány 'kegyeltjének' volt olyan szerencséje, hogy 'normális fejlődést' éljen át. A világ legtöbb országában, és különösen az európai 'peremállamokban', amelyeknek történelmét cezúrák tarkítják, s ahol a modernitásra való áttérés túl későn és nem teljesen valósult meg, közismert dolog a különböző korszakok, az eltérő társadalmi és kulturális világok egyidejű jelenléte. (...) Az az állítás, mely szerint a kommunizmus biztosította a modernitáshoz való csatlakozást, sőt, egyenesen a modernitás betetőzése volt, felületes, és túl nagy hitelt ad a kommunista önértékelésnek. A kommunista társadalom terve a modernitást pusztán technikai-technológiai oldalára redukálta, amelyet egy archaikus gondolatvilágra emlékeztető despotizmussal és kollektivismussal próbált összekötni. Ezért nem tudta megvalósítani a tisztán technológiai modernizációt sem, ami az elmaradottság újratermeléséhez vezetett.”¹⁴

Ez utóbbi gondolatmenet jól alkalmazható modellt kínál annak magyarázatára, hogyan lehetséges egyrészt az, hogy a kelet-európai államokban negyven év elszánt iparosítása, fejlesztése nyomán az 1990-es évekre mégis csak egy-egy romhalmaz maradt a gazdaságból. Másrészt arra a mentális, társadalomlélektani problémára, hogy miért tűntek fel a térség társadalmi jelzett időszakban a harmincas évek végének közbeszédét, politikai formáit, társadalmi viszonyait reprodukáló formákban. Azt, hogy itt a modernizációs kísérlet külsődleges és kudarcra ítélt volt, éppen a következmények bizonyítják. Ugyanakkor a térség országai közötti jelentős társadalmi-kulturális-gazdasági különbségeket sem lehet figyelmen kívül hagyni, melyek miatt az erőltetett modernizációs kísérletek is eltérő következménnyel jártak.

Tehát a fentebb röviden idézett két álláspont, bár *ellentmondásban* van, *mégsem zárja ki egymást*. A modernizációs törekvés – a fentebbi értelemben vett, egyoldalú, torz mivoltában – jelen volt az elmúlt évtizedekben a térségben, de az egyes társadalmakban eltérő hatással járt. Volt, ahol felerősített korábbi tendenciákat, mint például Szlovénia esetében, amely így könnyen és gyorsan integrálódott az új európai térségbe. Volt olyan állam, ahol a politikai elnyomás éppen a korábban megindult modernizációs folyamatokat gátolta, fékezte le, mint az egykori Csehszlovákia és a volt NDK. És akadtak olyan államok is, ahol az erőltetett modernizáció csak arra volt jó, hogy a meglévő társadalmi viszonyrendszer szétzilálja, és helyébe egy életképtelen alakulatot erőltessen. Az ilyen országok jellemző ismérve a fokozódó izoláció lett.

Ez a példa vezet ahhoz a paradoxonhoz, amelyik így hangzik: a történelem megértésének legnagyobb teherterele az összefüggő történelem képzetéhez való ragaszkodás.

14 Assen Ignatow: Posztmodern Kelet-Európa? *Világosság*, 2001/7-9. 208.

Az emlékezet és a hermeneutika morális implikációi

Maurice Halbwachs nyomán¹⁵ az utóbbi három évtized történeti kutatásaiban teret nyert az a nézet, hogy az emlékezésre való képesség *kollektív produktum*.¹⁶ Szükséges hangsúlyoznunk, a történelem egységes, stabil, egyértelmű és vitathatatlan jellegének megkérdőjelezése nem jelenti egyúttal a történelem teljesen önkényes konstrukciókra osztását, melyben még az is felmerülhet, hogy egymásnak homlokegyenest ellentmondó, akár egymást kölcsönösen kizáró történelmek képződnek ki. Ez a jelenségcsoport ugyanis nem tartozik a történelem megértéséhez, inkább annak hiányát, egyfajta *kognitív deficitet* fejez ki, egyúttal az értelmezés mint tevékenység szélső esetének minősíthető, különösen, ha kifejezetten polemikus céllal történik, s főképp, ha mások történelemképzeteinek tagadására irányul.

A történelem elbeszél és konstruktív mivolta inkább annak *kollektív és megértő* jellegét emeli ki, azt, hogy a múlt folyamatos interakciókban képződik egy-egy nemzedék kollektív munkája során, illetve az egymást követő nemzedékek együttműködése révén. Nincs végső érvényű, mindenki számára ugyanazt jelentő, egyetlen és kizárólagos történelem, van azonban egy *kollektív múlt*, amelyet hasonlóan kollektív munkával lehet fenntartani, megőrizni és továbbadni, azon egyszerű oknál fogva, hogy tisztán egyéni historikum nincsen, az individuum emlékezete teli van személyes elemekkel, de ezek beleágyazódnak a közösség által kidolgozott formákba. Halbwachs nyomán azt is mondhatjuk, a személy egyéni emlékezete kommunikációs folyamatokban való részvétele révén épül ki, a társadalomba, kultúrába való beleszövődés működteti az egyéni emlékezés kiépülését. Ez alapján a felejtés sem más, mint a kommunikáció zavara vagy megszakadása.

Az előbb hivatkozott francia történész szerint az emlékezetet bizonyos meghatározott alakzatok is jellemzik, melyek sorra vétele nyomán egyértelművé válik, milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy egy emlékhely valóban fennmaradjon az eleven emlékezet számára. „Minden személyiség és minden egyes történelmi faktum az emlékezetbe kerülve azon nyomban tanná, szimbólummá, fogalomná válik – értelmet nyer, a társadalom eszmerendszerének elemévé válik.”¹⁷ Az emlékezetet jellemzi a konkrét helyhez és időhöz kötöttség. Ez a jelleg konkrétságot igényel, amely kristályosodási pontokat teremt, egyszerre tükrözi az átélt időt és a lakott térben való gyökerezést is. Minden emlékező közösség sajátja a helyhez kötő hajlandóság, másképpen szólva az emlékezetnek helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik.

Másik fontos jellemző a kollektív emlékezet csoportfüggősége, hogy hordozóihoz tapad és nem ruházható át tetszőlegesen. Konkrétsága nemcsak térbeliségében, hanem önazonosság tekintetében is megvan: mindig egy valóságos és eleven csoporthoz kapcsolódik. Szintén meghatározó a kollektív em-

15 Maurice Halbwachs: *Les cadres sociaux de la mémoire*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1925.

16 Halbwachs nézeteinek részletes ismertetését és tágabb összefüggéseit ld: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, Budapest, 2002, 35-49.

17 Halbwachs: i.m. idézi: Assmann, 38.

Márfai Molnár László

---

lékezet rekonstruktív természete, hogy a múltból mindig csak annyi őrződik meg, amennyit egy közösség a maga vonatkoztatási keretei között rekonstruálni képes.

Ez az összefüggés ismét csak visszakapcsol a szükségszerűen értelmezésre utalt és mégsem önkényes történelem – e sorok szerzője által is vallott – felfogásához. A történelemből csak annyi van jelen, amennyit megértünk belőle. Ugyanakkor ebből következik a felelősség és a morális-etikai implikációk sora. A hermeneutikai jelleg nem rendelkezik módszertannal, van viszont morális és létvonatkozása még a gondolkodás erős alakzatait nélkülöző világban is. Ennélfogva viszont van kockázata, hiszen tét és érték kölcsönösen feltételezik egymást, a nyereség és veszteség fogalompárjának nincs tartalma a kockázat jelentésmezején kívül. A kockázat paradigmája ebben az összefüggésben a hermeneutikai aktivitás. A jövőendő nemzedékek számára múlt-tudatuk részben abból is táplálkozik, amit a korábbi nemzedékek megérteni véltek belőle. És fordítva is igaz, a megértésben rekonstruált múlt egy bizonyos módon szervezi, lehetővé teszi a jövő számára a tapasztalást. Ez utóbbit viszont nem lehetne megtenni anélkül, hogy a jövőendő a magunk számára nem csupán mint várakozást, hanem mint reménységet is megőrizzük.